

دانشکدهٔ علوم معقول ومنقول
طهران

فهرست نگارشهای صدرای شیرازی

بخامهٔ
محمدتقی دانش‌پژوه
دبیر دانشگاه تهران

بمناسبت چهارصدمین سال تولد صدرالدین شیرازی

اردیبهشت ماه ۱۳۴۰ - ذی‌القعده ۱۳۸۰

چاپخانه دانشگاه

فهرست نگارشهای صدرای شیرازی

بخامهٔ

محمدتقی دانش پژوه

صدرالدین محمدبن ابراهیم‌بن یحیی شیرازی (۹۷۹ ـ ۱۰۵۰) که به صدرای شیرازی وملاصدرا و صدرالمتألهین نامبردار است از فیلسوفان جامع و صاحب نظر روزگار صفوی است و اوا گرچه در کتابهای خود بویژه در اسفار روش جمع و گرد آوردن نوشته‌هـای دیگران را پیش گرفته بود ولی خود اوهم درمبحث تعقل وخیال ومثل وحرکت وحدوث عالم ونفس ومعادرای وپندارخاصی دارد که ازخوداواست و کمتردرآثار دیگران دیده میشود .

آثارمسلم صدرای شیرازی برروی‌هم به چهل کتاب ورساله ومقاله ونامه میرسد که جز سه اصل همه بعربی است واینك آنهارا میشناسیم . گذشته از آنها نام۱۸ اثر است که درفهرستها وسر گذشت نامه ها از آنها یاد شده وبرخی از آنها باید ازصدرالدین محمد دشتکی شیرازی و برخی از پسرخود صدرا باشد و برخی هم گویا نام دیگر رساله‌های خودصدرای شیرازی است وبرخی راهم من چون نسخهٔ آنهارا ندیده‌ام نتوانسته‌ام دربارهٔ آنها داوری کنم ، همهٔ اینها پس از یاد کردن آثارصحیح شیرازی بنام آثارمنحول و مشکوك برشمرده میشود .

الف ـ آثار صحیح و متیقن

۱ـ **اتحادالعاقل والمعقول** که بنوشتهٔ تهرانی درذریعه(۱:۸۱) بچاپ رسیده است .

۲ـ **اتصاف الماهیة بالوجود** که در مجموعهٔ رسائل در۱۳۰۲ و درهامش رسالهٔ التصور والتصدیق او دردنبال الجوهرالنضید علامهٔ حلی درتهران در۱۳۱۱ چاپ سنگی

ورسالهٔ تصور وتصدیق (ص۱۹ وجاهای دیگر) نیزخرده گرفته است ، در آن عبارت «کما حققنا ذلك فی اسفارنا الالهیة» دیده میشود (ص ۸) .

۹- **التفسیر** - برای سوره های الفاتحة و البقرة تا آیت «کونوا قردة خاسئین» و الواقعة و الحدید والجمعة والاعلی والزلزال والضحی و الطارق والطلاق و آیتهای : الکرسی والنور و «تری الجبال تحسبها جامدة ...» بروش عرفانی و فلسفی خود او باتطبیق قرآن باآرای فلسفی خود گرچه بظاهر میگوید که «تباً لفلسفة لایطابق قوانینها قوانین الشریعة» اودرتفسیر سورهٔ اعلی ازتفسیرهمین سورهٔ منسوب بابن‌سینا که از امام رازی‌است بندهایی گرفته وبی آنکه بگوید در آن گذارده‌است(ف۲۳۹۶) پاره‌ای از این‌تفسیرها درچاپ سنگی ۱۳۲۰ تهران هست . تفسیرسورهٔاعلی با کشف الفوائد چاپ شده است

(ادبیات ۱۳۱ - بادلیان فارسی ۲۸۳۰/۱۵ - بروکلمن S ۲ : ۵۸۹ - حقوق ۲۹۴ - سپه ۱۲۸:۱ - طوس ٤۱۵:٤ و ٤۱۸ و٤۲۱ و ٤۷۱ - مجلس ۲: ۲٦ - منزوی ٤۰:۱) .

۱۰- **التنقیة** - درمنطق بعربی دارای عنوانهای لمعه وبروش متاخران ورسالهٔ خوبی است و من نسخه‌ای ازان را از روی نسخه ای که از روی نسخهٔ مرحوم میرزا طاهر تنکابنی نوشته بودند برای خود نوشته‌ام و اکنون نمیدانم که نسخهٔ تنکابنی کجا است .

آغاز: الحمدلله‌الذی رفع سماء العقل الهادی الی اصول‌الرای وفروع النقل . وبعد فانی مهد وهادٍ ایاك من‌المنطق الی اصول منقحا فصولها عن فضول .

انجام : ومن لم یجعل‌الله‌له‌نورافماله من‌نور (قدتم‌الکتاب المستطاب‌الشریف الموسوم بالتنقیة‌لصدرالافاضل) .

۱۱- **حاشیة شرح حکمة‌الاشراق** - که درآن بروش خاص آمیخته باعرفان وفلسفهٔ‌مشائی‌خوداز فلسفهٔ‌اشراقی بحث‌نموده‌است ، چاپ‌سنگی‌شده‌درهامش‌همین‌شرح در۱۳۱۵ . درآن ازاسفار اربعه وشواهد ربوبیه (ص ۳۰۹و۵۳۵) یادشده‌است (برون Supp ۵۵ - ف۲۳۷) .

شده است (ذریعه ۱:۸۲ ـ دانشگاه ش۲۶۰۸/۲ ـ ف۷۷ ـ طوس۴:۱۰۸) (۱) در آن از «الاسفار الاربعة» یادشده است .

۳ـ **اجوبة المسائل** که در آن به پنج پرسش شمس الدین محمد گیلانی پاسخ گفته است، همانکه درهامش چاپ مبدء ومعاد اومی بینیم (ف۱۷۹ ـ طوس۴:۱۰)

۴ـ **اجوبة المسائل النصیریة** پاسخ پرسشها ایستکه خواجهٔ طوسی ازشمس الدین عبدالحمیدبن عیسی خسروشاهی کرده وپاسخی نگرفته است، همانکه درهامش مبدء ومعاد (ص۳۷۲ ـ ۳۹۱) وشرح هدایه (ص۳۸۳ ـ ۳۹۳) آمده است (ف ۱۷۹ ـ طوس ۴:۲۷۵) او دراسفار ازاین پاسخ خود یاد کرده است (باب ۷ فصل ۵ سفر۴) .

۵ـ **اسرار الآیات وانوار البینات** ـ در یك مقدمه و ده مشهداست وتفسیری است عرفانی وفلسفی وملاعلی نوری بر آن حاشیه نوشته (مجلس) ودرتهران بسال ۱۳۱۹ بچاپ سنگی رسیده است .

(بروکلمن 2S:۵۸۹ ـ پاریس ۱۳۶۶ ـ طوس۴:۲۰۵ ـ مجلس ۴:۲ ـ منزوی ۱ : ۷) .

۶ـ **اکسیر العارفین فی معرفة طریق الحق و الیقین** ـ درچهار مبحث است و در رسائل بچاپ سنگی رسیده است .

(بروکلمن2S:۵۸۹ ـ دانشگاه ش۲۰۶۸/۵ ـ طوس ۴:۲۸ـ مجلس۲:۳۴۹)او در آن اتحاد عاقل ومعقول را ثابت میکند (ص۳۱۸) .

۷ـ **التشخص** ـ (مقالة فی تحقیق ...) که دررسائل بچاپ رسیده است :

(بروکلمن ۲:۴۱۳ و S ۲:۵۸۹ ـ دانشگاه ش۲۶۰۸/۳) .

۸ـ **التصور والتصدیق** ـ (رسالة فی ..) چاپ سنگی شدهٔ درتهران بسال ۱۳۱۱ باالجوهر النضید علامهٔ حلی (بروکلمن S ۲ : ۵۸۹ ـ طوس ۴ : ۳۹۶) اودراین رساله بخوبی از این مسئلهٔ منطقی بحث نموده و ازسخنان قطب رازی درشرح شمسیه ومطالع

۱ـ از «ف» فهرست دانشگاه تألیف نگارنده واز «طوس» فهرست آستان قدس خواسته شده است .

گرفته است ونیمی ازین شرح دردنبال المشاعر در۱۳۱۵ ونیمهٔ دومآن‌دردنبال‌اسرار الایات در۱۳۱۹ بچاپ سنگی رسیده است (طوس ۱۸۳:٤).

۱۶_ **الحکمة المتعالیة فی الاسفار الاربعة العقلیة** _ که بنام «الاسفار»هم شناخته شده وصدرای شیرازی دراین نامگذاری گویا از محقق‌خفری که رساله‌ای دربارهٔ «الاسفارالاربعة» دارد (ش۲/۲٤۰۱ دانشگاه ص۱۸) پیروی نموده است(۱)این کتاب درچهارمجلد درسپاهان بکوشش علی‌پناه زنوزی ومحمد حسن‌فانی زنوزی در رجب ۱۲۲۲ باندازهٔ رحلی بزرگ بخط نسخ بچاپ سنگی رسیده است دوباره نیز درتهران یکی دوسال است که زیرچاپ است.

درآن از اجوبة المسائل النصیریة (باب ۷ فصل ۵ سفر ٤) و طرح الکونین (ص۱۰) وتعالیق شرح حکمت اشراق (فصل ۳ باب ۷ سفر٤) یادشده است

(بروکلمن S ۲ : ۵۸۸ _ برون۱۰ supp _ بهارش۳۳۱ _ حقوق ۳۳۱ _ طوس ش۲٦ و۳۳٤ _ ۳۳۹ _ ف۲۵۲و۲۲۰٦ _ مجلس ۵۳:۲و٦٤).

صدرا در این کتاب که در ۵۸ سالگی بسال ۱۰۳۷ (۲) بدان می پرداخته و بزرگترین اثراواست بیشتراز المباحث المشرقیة امام رازی گرفته‌وبروش‌اورفته‌است. عبارات افلوطین و کندی‌و فارابی و عامری و ابن سینا و مشکویهٔ رازی و شهرستانی وابوالبرکات‌وشیخ اشراقی‌وابن عربی‌وغزالی وطوسی‌ودشتکی‌ودوانی‌ودیگران درآن فراوان‌است‌وچاپ‌این کتاب‌بی‌مراجعه‌بکتابهای‌این‌دانشمندان بیهده‌است وآرای‌خاص صدرای‌شیرازی‌هم‌آنگاه‌پدیدارمیشود که‌چاپی‌انتقادی‌ازاین کتاب‌بزرگ‌بشودوروشن گردد که چه اندازه از عبارات دیگران بنام و بی‌نام درآن کتاب گنجانده شده و عبارتهای خود او کدام ورای خاص خود او کدام است. چنانکه همه شایدپندارند که رای حدوث دهری ساخته واختراع میرداماد است ولی باخواندن رسالهٔ حدوث عالم

۱_ درهامش شرح هدایهٔ شیرازی بحثی دراین باره ازمیرزا رضای‌اصفهانی‌ومیرزا محمد حسن نوری هست (ص۳۹٤ و۳۹۷)

۲_ فهرست حقوق ص۳۳۱ _ محجة‌البیضاء۱۳:۱_فهرست‌تبریزازنخجوانی‌ص۱۲۹

۱۲ـ **حاشية الشفاء** ـ که بر الهی شفای ابن سینا (آغاز فن سیزدهم تا پایان مقالهٔ ششم در علت ومعلول) است و در ۱۳۰۳ در تهران با همین کتاب بچاپ سنگی رسیده است. (طوس ٤:۴۹۸ ـ ف ۲٤۰)

در آن از کتابها ورساله‌ها واسفار اربعه(ص ۱۲٦ و۱۷۹ و ۲۱۱)یاد شده است .

۱۳ـ **حدوث العالم** ـ (رساله فی.) که دررسائل بچاپ رسیده‌است. در آن از مسئلهٔ حدوث عالم بروش خاص خودبحث کرده وحدوث دهری استادخودسیدداماد را نپذیرفته است . این مبحث در اسفار او هم دیده میشود ومانا او دراین رساله همان مطالبی را که دراسفار گفته‌است باز گومیکند(برو کلمن ۲:٤۱۳ ـ دانشگاه ش۲٦۰۲ و۲٦۰۸/٦ ـ طوس ٤:۱۲۲ـف۲٤٦) درآن از «الشواهد الربوبية» یادشده‌است(ص۷۹ـ۱۰۲) در نسخهٔ ش۲٦۰۸/٦ دانشگاه که ازروی خط اونوشته شده خاتمه‌ایست که در نسخهٔ خط خود او ش ۲٦۰۲ دیده نمیشود . دراین نسخه نامه ایست از صدرا بشمسای گیلانی بخط خود او که مینویسد من این رساله را برای خواندن توفرستاده‌ام.

۱٤ـ **الحشر** ـ یا طرح الکونین فی حشر العالمین که در هشت فصل است ودر آن روشن نموده که بازگشت همهٔ چیزها بخدا است و همهٔ چیزها را رستاخیز است و رساله‌ایست بسیار لطیف ودرآن ازاسفار اربعه یاد شده ودر رسائل ـ هامش مبدء ومعاد وهامش کشف الفوائد حلی در۱۳۰۵ بچاپ سنگی رسیده است .

(برو کلمن ۲:٤۱۳ و S ۲:۵۸۹ ـ طوس ٤:۳۱۲ ـ ف ۲۹۸) .

۱۵ـ **الحکمة العرشية** ـ که فشرده‌ایست از آرای او ودردومشرق وبا المشاعر درتهران در۱۳۱۵ بچاپ سنگی رسیده‌است . درآن از کتب مبسوط (ص۱۱۹)واسفار اربعه و کتب ورسائل ورسالهٔ حدوث (ص۱۲۷ و۱٤٤و۱٦٦) یادشده است . (برو کلمن S ۲:۵۸۹ ـ طوس ٤:۹۵ ـ ف ۳۰۰)

شیخ احمداحسایی بخواهش ملامشهدبن ملاحسینعلی شبستری در کرمانشاه در۱۲۳٦ شرحی بر آن نوشته وازآن خرده گیری کرده‌است(حقوق ۳۷۱ـفهرست احسایی ۲:۳۲) .

ملامحمداسماعیل بن محمد سمیع نیزشرحی بر آن نوشته وازشیخ احسایی خرده

وتذکر وتصوف نگاشته وبآیات واحادیث مبرهن داشته بس مفید وسودمندو کمیاب و عزیزالوجوداست».

(مجلس ش۱۰۳دردنبال الواردات الغیبیة که‌درفهرست آنجا(۲:۵۰)از آن یادشده است - ربوص۸۲۹ ش16832/9 Add - طوس ش ۵۹۵ مورخ ع۱۲۸۱/۲ نوشته شده بدستور آقامیرمحمدحسین در۱۱٤ گک که فیلمی از آن دردانشگاه هست)

نسخه‌ای ازاین سه اصل درمجموعه‌ای نزد آقای مدرس رضوی هست وچنین است رساله‌های مندرج در آن:

۱ـ التطهیر که گزیده‌است ازنخبهٔ فیض کاشانی ازخود او (۱ پ - ۱٤ پ) ونسان «بلغ» دارد.

۲ـ فهرست مصنفات فیض که از کتاب صافی آغازشده وتاریخ ندارد (۱۵پ-۳۳ر) همانکه دردیباچهٔ جلد دوم محجةالبیضاء چاپ آقای سیدمحمد مشکوة در۱۳۳۹ خ دیده میشود.

۳ـ فهرست مصنفات فیض که کتابهای خودرادر آن پنج‌پنج بخش کرده‌و آنها بصد کتاب ورساله که از ۲۰ سالگی تا ۸۳ سالگی ساخته است میرسد و آن را در ۱۰۹۰ نوشته است (۲۳ پ - ۲۷ پ) این یکی هم در آن دیباچه دیده میشود

٤ـ کیفیة علم الله قبل الایجاد بعربی ودرآغاز آن آمده: «املاه ادام‌الله‌فیضه فی جواب کتابة بعض الافاضل من سکان الابهرالی المحقق الاستاد العلامة رفع‌الله قدره و اعلی مقامه بعد ان سأل زمرة علماء العصرفلم یجیبوه بمایقوم علی‌ساق» (۲۸پ-۳۰پ مورخ ۱۰۹۱) درپایان آمده. «نقلته من خط یده متعنا الله و معاشر الناهضین بجناح المعرفة والیقین بدوام خدمته فی اهنی العیش وارغده».

۵ـ تفسیر آیة الامانة که‌بفارسی ودرآغاز آن آمده: «املاه‌ادام‌الله فیضه‌فی‌جواب من سأله عن آیة الامانة» (۳۱ پ - ۳۲پ).

۶ـ مشواق ازفیض (۳۳ پ - ٤۲ ر بانشانهٔ بلغ).

۷ـ سه اصل بنام صدرالدین محمدبن ابراهیم بن یحیی شیرازی که‌درصفحهٔ عنوان

غیلانی وشرح خطبه غراء مسعودی مروزی برای من روشن شد که میرداماداین رأی رااز این دو کتاب گرفته است.

۱۷- **خلق الاعمال** - که دررسائل (ص ۳۷۱-۳۷۷) در ۱۳۰۲ و با کشف الفوائد حلی در ۱۳۰۵ چاپ شده است.

(بروکلمن ۲: ۵۸۹ - ف ۲۵۹)

۱۸- **دیباچهٔ عرش التقدیس** - میرداماد که نسخه‌ای از آن دردانشگاه هست (ف ۲۹۹).

۱۹- **دیوان** - شعراو که شاگردش فیض کاشانی پاره‌ای ازسروده‌های استاد را دربوداو گردآورده ونسخه‌ای از این گزیده در کرمانشاه درمجموعه‌ای بخط کاشانی نزد حاج آقا ضیا پسرحاج آقا مهدی هست. ازیکی‌ازرباعیهای او بر میآید که او در پایان زندگی نابینا شده بود (ذریعه ۹: ۶۰۰) گزیده‌ای ازسروده‌های او در دانشگاه ش ۸۴۹/۲ (ف ۱۳۶) هست و شعرهای اوسست است.

۲۰- **الرسالة القدسية فی اسرار النقطة الحسية المشيرة الى اسرار الهوية الغيبية** - درعلم حروف است وبیان معنی نقطه بروش عارفان و در هامش مبدء ومعاد او چاپ شده است.

(دیوان هند عربی ۱۶۱ - طوس ۳۱٤).

۲۱- **سریان نور وجود الحق فی الموجودات** - که درنسخهٔ ش ۶۵۵ آستان قدس رضوی (طوس ٤: ۱۲۹) بنام فیض دانسته شده است ولی در رسائل بنام صدرای چاپ شده است در آن بندهایی بفارسی‌ازمکتوبات غزالی آمده‌است وبندهایی‌ازرساله‌ای درتحقیق زمان ومکان وازفصل الخطاب.

(بروکلمن S ۲: ۵۸۹ - دانشگاه ۲۶۰۸/٤ - مجلس ۲: ۳٤۹).

۲۲- **سه اصل** - بفارسی‌درخرده گیری ازفقیهان ومجتهدان که درنسخهٔ آستان قدس رضوی بنام «رساله دررد منکرین حکمت» ودرنسخهٔ موزهٔ بریتانیا بنام «رساله درطعن برمجتهدین» خوانده شده است. هدایت درذیل روضة الصفا در بارهٔ آن چنین مینویسد: «رسالهٔ پارسیه موسوم به سه اصل درتحقیق مبدأ و معاد بطریقهٔ ریاضت و

درپایان آن آمده :

« گرچه اینجا قبادو پرویزی

چون‌عوانی ز گل سگی خیزی

گرتوبی‌زهد ورز ولیکن‌خر

هیزم دوزخی ولیکن تر

ور فقیهی ولیك شور انگیز

دیو خیزی بروز رستاخیز

ای‌عزیز آدم‌زاده ! هنوز بر آن سرم که راه گفت و شنود با‌تووانسپرم ، وحق نصیحت و خلوص طویت‌وصلاح‌اندیشی‌ودولت خواهی‌یکسو‌ننهم . اگرسابقه‌ای‌داری ، وبقیتی‌ازآدمیت در تومانده است ؛ راست بشنو ! وپندارم که :نشنوی، که تاامروز در هیچ کار نبوده‌ای که بچیزی وپشیزی ارزی . اگرچنانچه گوش‌داری ، آن گوشی که انسان را درکارست ، نه گوشی که در دواب و انعام بسیارست ، و این سخن در گوش کنی ، وداروی تلخ نصیحت نوش کنی ؛ بدانی که بعدازین چه بایدت کرد ، و بدانی که تا امروز درهیچ کاری‌نبوده‌ای که بکار عاقبت آید . این جاه ومنصبی که‌تو‌بدان مفتخری هزاروبال از آن میخیزد ، واین عمل ودانش که توبدان مغروری خرمنی‌از آن بجوی نمی ارزد» .

آغاز: « ستایش بی‌انتها و ثنای بیرون ازحد واحصا پروردگاری راسزا است که سینهٔ بی کینهٔ پاکان صافی نهاد را مصحف آیات بینات خویش گردانید ... وبعد چنین گوید .. محمدبن‌ابراهیم‌بن‌یحیی مشهور به صدر شیرازی ... بعضی‌ازدانشمندان پرشروفساد ، ومتکلمان خارج ازمنطق‌صواب وحساب ، وبیرون ازدایرهٔ سدادورشاد، ومتشرعان بری از شرع‌بندگی‌وانقیاد ، منحرف از مسلك اعتقاد بمبدء ومعاد،افسار تقلید درسرافکنده ، نفی درویشان شعارخود کرده‌اند ..»

انجام : واگرخواهی که معنی ایمان وصلاح بدانی ، وحقیقت مؤمن و صالح بشناسی ، این آیت را برخوان که: ان الذین آمنوا وعملوالصالحات ... وآخردعویهم ان الحمدلله‌رب‌العالمین» .

آن بخط دیگر آمده : « رسالهٔ صدرشیرازی فی سلوك اهل‌التصوف» و «سه اصل آخند صدر بروایهٔ اخری» (۴۳ پ - ۸۰ ر) این نسخهٔ کهن‌ترین ودرست ترین نسخهٔ سه‌اصل وبخط یکی‌ازشاگردان فیض‌وبایددرهمان ۱۰۹۱ نوشته شده‌باشد. همهٔ شماره‌ها بخط نسخ وعنوان و نشان شنگرف در کاغذ فرنگی و جلد مقوایی باندازهٔ ربعی. نسخهٔ آستانهٔ قدس هم مانند این نسخه است ولی نسخهٔ مجلس با اینها جدایی دارد و گوبا مانند نسخهٔ موزهٔ بریتانیا باشد.

فهرست مطلبهای این رساله که سه اصل دارد:

۱ـ جهل بمعرفت نفس.

۲ـ حب جاه ومال ومیل بشهوات ولذات.

۳ـ تسویلات نفس اماره وتدلیسات شیطان مکار

هریکی از اینها در یك فصل‌است سپس نمرات ولوازم این صفات میآبد درسه فصل آنگاه فصلی‌است در نصیحت وتنبیه برطریق سعادت و شقاوت وفصلی در پیدا کردن راه خدای و فصلی درعلم مکاشفه‌وفصلی درابمان و فصلی درولایت وفصلی در سیرمن‌الخلق الی الحق وسیرمن‌الحق‌الی‌الخلق وفصلی درجهل متشرع وفصلی‌درعمل صالح وعلم نافع

صدرادراین‌رساله گذشته‌ازبحث‌فلسفی‌واخلاقی‌از متشرعان‌وفقیهان‌خرده گرفته وآن‌را گویادررد کسی‌نوشته‌است‌ودرآن‌درپایان‌فصل‌علم‌مکاشفه(۶۸پ)چنین‌میگوبد:

«عزیزمن! اگرعلم همین استکه تومیدانی، و«علم‌شریعت‌وعلم‌تفسیروحدیث» نامش نهاده‌ای، وآنچه توندانی ونتوانی دانست صحیح نباشد، پس قامت علم عجب کوتاه، وعرصهٔ دل تاریك وسیاه، وفسحت میدان معرفت ومجال دانش بغایت‌تنگ، وپای خرد سخت سست ولنگ خواهدبود! و کمال برخود وقف‌مکن، و«فوق کل‌ذی علم علیم»برخوان، وازین حجابها و کدورتها و کجیها که در مثال‌آینه مذکور است بدرآوپاك شو!

«لتعلم کم خبایا فی‌الزوایا»

ش۱۷٤و۸۸۲ ـ ف۲۹۲وش۲۷۵۳ ـ مجلس ۲ : ٤۸)

حاجی ملاهادی سبزواری حاشیه‌ای بر آن دارد که با اصل کتاب چاپ شده است (دانشگاه ش ۲۷۵۳ ـ طوس٤ : ۸۸ ش۵۳۱و۵۳۲) .

مولی علی‌بن جمشید نوری مازندرانی سپاهانی هم بر آن حاشیه نوشته است (ف۲٤٤) .

ابوالقاسم‌بن احمد یزدی بخواهش محمد ولی میرزا پسر فتحعلی‌شاه‌در یکشنبه ۱ج۱۲٤۵/۱ آن را بفارسی بر گرداند (طوس ٤۷:٤ ش٤۰٤) او مترجم شرایع است بخواهش همین کس (حقوق۵۳)

۲۷ـ **القضاء والقدر فی افعال البشر** ـ (رسالة فی مسألة .) که در رسائل (ص۱٤۸ـ۲۳۷) در۱۳۰۲ چاپ شده است . گویا رسالة‌الجبر والتفویض باالجبر والقدر که برو کلمن (۱۳:۲ ع) یاد کرده همین کتاب است .

(برو کلمن۵۸۹:۲ ـ ف۳۱۸نیزش۲۰٦۸/۷) .

۲۸ـ **کسر اصنام الجاهلیة فی ذم المتصوفین** ـ که دریك مقدمه وچهارمقاله و یك خاتمه است (برو کلمن ٤۱۳:۲ ـ مجلس ۱۹۸:٤) .

۲۹ـ **لمیة اختصاص المنطقة بموضع معین من الفلك** ـ (مقالة‌فی .) (طوس ۲۰۱:٤ دردنبال نسخهٔ شفای ش۸۷٦).

۳۰ـ **المبدء والمعاد** ـ دردوفن : نخست ربوبیات‌درسه مقاله، دومی‌دررستاخیز دریك‌مقدمه وچهارمقاله ، و گویا ازمبدء ومعاد ابن‌سینامیخواهد پیروی کند.

(برو کلمن S ۵۸۹:۲ ـ طلس۱۲۲ ـ طوس ۲۳۵:٤ـف۳٤٤)

حاج ملاهادی سبزواری بر آن حاشیه ای دارد که بچاپ رسیده است (طوس ۸۹:٤) .

این کتاب باحواشی سبزواری در۱۳۱٤ در تهران بچاپ سنگی رسیده است .

۳۱ـ **متشابه‌القرآن** ـ درشش‌فصل‌است‌وصدرادرآن ازرهگذرعرفانی و فلسفی ازاین مسئلهٔ دینی بحث نموده است .

(منزوی ۱۹۲:۱)

۲۳ـ **شرح الكافي** ـ شرحی است آمیخته با عرفان وفلسفه ازاو بر کافی کلینی ازآغاز تاحدیث ۵۱۳ (نحن ولاة امرالله وخزنة علم‌الله وعيبة وحی‌الله) ازباب ۱۱ کتاب الحجة واو نتوانست آن را بپایان برساند ودر گذشت . او در ۱۰٤٤ شرح کتاب عقل وجهل وتوحید را بپایان رسانده است . (ادبیات ۳٤۱ ـ برو کلمن S ۲ ۵۸۹۰ـ برون ۲۳ ـ مجلس ۲:۱٤ و٤:٤۳)

ملا علی نوری بر آن حاشیه دارد (مجلس ٤ : ٤۳) سیدعبدالرزاق آن را در تهران در ۱۲۸۲ بچاپ سنگی رسانده است .

او در آغاز مینویسد که در میانهٔ سخنانم اگر بآوردن گفته‌ها مشایخ مشهور می‌پردازم برای اینست که علی(ع)فرموده است که : بگوینده منگر وبگفته بنگر ا چند روایت او ازشیخ بهایی و سید داماد وشیخ زین‌الدین در آغاز شرح حدیث نخستین آمده است .

۲٤ـ **شرح الهداية الاثيرية** ـ که شرحی است برالهداية اثیر الدین ابهری و در تهران بسال ۱۳۱۳ بچاپ سنگی رسیده‌است . در آن از اسفاراربعه یاد شده است (ص۲۱۳ و ۲۲۳) (برو کلمن ۱:٤٦٤ و S ۱: ۸٤۰ ـ طلس ۱۰۹ ـ طوس ۱:۵۳ و ٤ : ۱۹۷ ـ ف ۲۸٤ ـ مجلس ۲ : ٦۹ ـ ملی۱:۱۲۰) .

مولوی میرزا محمد حسن (درچاپ شده ـ مجلس ۲:٤۷۹ ش ۷٦۰) و آقاعلی مدرس و محمد هادی حسینی و میرزا ابوالحسن جلوه (چاپی) و ملا نظام الدین بن ملا قطب الدین سهالی در گذشتهٔ ۱۱٦۱ و بحرالعلوم ابوالعیاش عبدالعلی محمد بن نظام‌الدین در گذشتهٔ ۱۲۳۵ (بهار ش ۳۲٤و۳۳٤) برآن حاشیه نوشته‌اند.

۲۵ـ **الشواهدالربوبية** ـ جزشواهد ربوبیهٔ متداول است وفهرست مانندیست ازمسائل‌فلسفی که خوداودر کتابهای خویش ازآنها بحث کرده‌است،درآن ازنام کتاب ومؤلف یادشده است (سپه ش۵/٦۳۱۹) .

۲٦ـ **الشواهد الربوبية فی المناهج السلوكية** ـ در پنج مشهد است و از بهترین کتب موجز اوست ودر ۱۲۸٦ بچاپ سنگی رسیده است . درآن ازاتحادعاقل ومعقول یاد شده (ص۱٦٦ـ۱٦۹) وازاسفاراربعه (ص۹) وازمبدء ومعاد (ص۱٤۸).

(برو کلمن S ۲ : ۵۸۹ ـ برلین ۳۰٦۵ ـ برون supp ۱۳٤ ـ طلس۱۱۹ـطوس

۳۶ـ **مفاتیح الغیب** ـ که با شرح اصول کافی درایران بچاپ سنگی رسیده است (بروکلمن S ۲: ۵۸۹ دانشگاه ش ۲۲۸۵و۲۷۹۹ ـ طوس ٤: ۲۵۰ ـ مجلس ۲: ٤۰) در بیست مفتاح است واودر مفتاح دوازدهم آن گزیده‌ای از رسالهٔ حدوث خود را میآورد (ص۱۰۰و۱۰۸) در این کتاب بیشتر آراءِ فلسفی صدرا آمیختهٔ با کتاب و سنت دیده میشود وپیداست که او آن را پس از پختگی وسرامدشدن درعرفان فلسفی خاص بخودساخته است . اودردیباچهٔ آن ازدشمنان حکمت وعرفان یاد میکند وازآنها مینالد .

۳۷ـ **نامه صدرا** ـ (ریو۲/٤۱۷ ذیل)

۳۸ـ **نامهٔ صدرابسیدداماد** ـ (طوس ٤: ۱۰۹ دردنبال نسخهٔ ش۵۹۰) .

۳۹ـ **الواردات القلبیة یا التسبیحات القلبیة فی معرفة الربوبیة** ـ که در رسائل در۱۳۰۲ بچاپ رسیده است (بروکلمن S ۲: ۵۸۹ ـ حقوق ۲۸۹ ـ ریو فارسی ۸۲۹ وعربی ٤۰۱ ـ طوس ٤: ۲٦۹ ـ ف ۳۹۷ ـ مجلس ۲: ۵۰و۳٤۹) این رسالهٔ عرفانی فلسفی مانند شواهد ربوبیه موجزاست و عنوانهای فیض دارد و درآن از ستایشگران دربارنکوهش شده است (ص۲۵۸) .

٤۰ـ **الوجود** ـ که نسخهٔ آن در کتابخانهٔ دانشکدهٔ حقوق (فهرست ص۵۰۰) هست (نیزبروکلمن S ۲: ۵۸۹) .

ب ـ آثارمنحول و مشکوك

چنانکه گفته‌ام درفهرستها وسرگذشت‌نامه‌ها درشمارآثارصدرای‌شیرازی‌باین نامها نیزبرمی‌خوریم‌وبرخی را من‌هیچ نشناخته‌ام و برخی هم‌باید ازدیگران باشد :

۱ـ آداب البحث والمناظره (بروکلمن S ۲: ۵۸۹)

۲ـ اثبات واجب‌الوجود (رسالة فی ..) (بروکلمن S ۲: ۵۸۹ نسخهٔ رامپور) باید ازصدردشتکی باشد .

۳ـ اجوبة الاسئله (رسالةفی...) (بروکلمن S ۲: ۵۸۹) .

٤ـ الامامة .

۵ـ بحث المغالطات (رسالة فی...) (بروکلمن S ۲: ۵۸۹) .

٦ـ بدء وجودالانسان(رسالةفی ..) .

۳۲ـ **المزاج** ـ (رسالة ...)

(طوس ۴:۱۴۳)

۳۳ـ **المشاعر** ـ دارای فاتحه و هشت مشعر و سه منهج و خاتمه چنانکه در چاپ سنگی ۱۳۱۵ دیده میشود و ترتیب آن گویا آشفتگی دارد رسالهٔ خوبی است و موجز و در آن آمده که من پیشها ماهیت را اصل میدانستم و اکنون از این رای برگشتم (ص ۴۵) و از «کتب و رسائل» در آن یاد گردیده (ص ۵)

(بروکلمن S ۲ : ۵۸۹ ـ برون ۱۵۵ ـ حقوق ۴۶۴ ـ طوس ۴:۲۴۲ ـ ف ۳۵۵ مجلس ۲:۴۹).

شیخ احمد احسائی شرحی بر آن نوشته و ازان خرده گیری نموده است (حقوق ۳۸۶).

آخوند ملا اسماعیل سپاهانی در رد احسائی آن را شرحی کرده که نیمی ازان با مشاعر و نیمهٔ دوم با اسرار الایات بچاپ رسیده است.

حاج مولی محمد جعفر بن محمد صادق لنگرودی لاهیجانی نیز بر آن شرحی دارد (طوس ۴:۱۹۲ ش ۸۴۶ ـ ف ۲۸۲)

بدیع الملك میرزا عماد الدوله دولتشاهی با نظر باین کتاب دروسی گفته که مانند شرحی بر آن گردآوری شده و عماد الحکمة خوانده میشود (مجلس ۲:۴۹ ش ۱۰۰)

آخوند ملا علی نوری و مولی زین العابدین بن محمد جواد نوری و میرزای جلوه (در نسخهٔ ش ۱۰۱ مجلس) و میرزا احمد بن محمد ابراهیم بن حاج نعمة الله اردکانی شیرازی بنام نور البصائر فی حل مشکلات المشاعر بنام وکیل الدوله (ف ۲۴۵ ـ چاپ شده) بر آن حاشیه نوشته‌اند.

۳۴ـ **المظاهر الالهية فی اسرار العلوم الکمالية** ـ در یك مقدمه و دو فن و یك خاتمه است و در مبدء و معاد با تطبیق با آیات قرآن و در هامش مبدء و معاد در ۱۳۱۴ بچاپ رسیده است (طوس ۴:۳۵۲ ـ ف ۳۵۹).

۳۵ـ **المعاد الجسمانی** ـ (رسالة فی..) (طوس ۴:۲۰۱ در دنبال نسخهٔ شفای ش ۸۷۶ ـ گویا همانکه در ف ۳۲۲ آمده است).

٧- تجريد مقالات ارسطو (رسالة فی ..) (برو کلمن S ٢:٥٨٩).
٨- حاشية انوار التنزيل.
٩- حاشية الرواشح السماوية.
١٠- حاشية الروضة البهية که گويا از پسر اواست (ذريعه ٦:٩٦)
١١- حاشية شرح التجريد گويا از صدرالدين دشتکی يا پسر صدرای شيرازی.
١٢- رموز القران (رسالة فی ...) (برو کلمن S ٢:٥٨٩).
١٣- شبهة الجذر الاصم که بايد از دشتکی باشد (برو کلمن S ٢:٥٨٩)
١٤- الفوائد (رسالة فی .) (برو کلمن S ٢:٥٨٩)
١٥- القواعد الملكوتية.
١٦- الكفر والايمان (رسالة فی) (برو کلمن S ٢:٥٨٩ نسخهٔ رامپور)
١٧- المباحث الاعتقادية (رسالة فی .) (برو کلمن ٢:٤١٣)
١٨- المسائل القدسية

سرگذشت صدرای شيرازی در روضات الجنات (ص چاپ دوم) ومستدرك (٣:٤٢٢) وريحانة الادب (٢:٤٥٩) که از بسياری از کتب صحيح ومنحول اودر آن ياد شده است و در بسياری از کتابهای ديگر هست در ذريعه هم جسته گريخته نيز ديده ميشود. در کتاب دينهای آسيا تأليف گوبينو (ص ٨٤) و يادنامهٔ دينشاه ايرانی (گفتار رشيد ياسمی دربارهٔ حرکت جوهری) ودر رسالة الاسلام ازاو ياد شده است

خط اوهم در نسخه هاهست ودردانشگاه نسخه‌ای ازشرح هدايه هست که بخط اوشايد باشد (ش ٢٥٤ ص ٢٨٤ فهرست ازنگارنده) وهمچنين نسخه‌ای ازحدوث العالم در آنجا هست با نامهٔ اوبشمسای گيلانی که مينويسد من اين رساله را برای تو فرستاده‌ام وهمه بخط اواست (ش ٢٦٠٢) دراين نسخه خاتمه‌ای که درنسخهٔ ديگری که از روی خط اونوشته شده است (ش ٦/٢٦٠٨ دانشگاه) ديده ميشود نيست. درفهرست کتابخانهٔ ملی فرهنگ (١:٩٦) ازخط ومهر محمدرضا بن صدرالدين محمد شيرازی که بر صفحهٔ عنوان مجمع الفائدة والبرهان اردبيلی است ياد شده است. [5204